T.C.
DİYARBAKIR VALİLİĞİ

I. ULUSLARARASI
OĞUZLARDAN OSMANLIYA DİYARBAKIR
SEMPOZYUMU

20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır

BİLDİRİLER

Editörler
Doç. Dr. Kenan Ziya TAŞ
Doç. Dr. Ahmet KANKAL

Kitabın Adı: I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildiriler

Basım Yeri: O.R.B Organizasyon İZMİR **Tel:0232.489 71 11 - 489 13 23**

Basım Tarihi: 2004

Baskı Adedi: 2000

Dizgi: Doç. Dr. Kenan Ziya TAŞ-Doç. Dr. Ahmet KANKAL

Kapak: Sadık ÇELİK – Sadettin BAŞTÜRK

ISBN 975-98748-0-6

* Bildirilerde/yazılarda ifade olunan her türlü fikir ve görüşten doğabilecek hukuki sorumluluk yazarlarına aittir.

* Kitabın bir kısmı veya tamamı T.C. Diyarbakır Valiliği'nden ve bildiri sahiplerinden izin alınmadan çoğaltılamaz-yayımlanamaz.

İLK İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE "DİYARBAKIR"

Doç. Dr. Cem ZORLU*

Giriş

Yeryüzünün değişik bölgelerinde tarihî geçmişi binlerce seneye ulaşan pek çok kent vardır. Bunların bazısı zaman içerisinde yok olup gitmiş bazısı da günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. Hâlâ ayakta kalabilenler, bu avantajlarını kuruldukları yerin sahip olduğu bazı özelliklere borçludurlar. Bu tür kentler kuruldukları yer itibariyle, ya askerî ya ekonomik ya siyasî ya da benzeri diğer şehirlerde bulunmayan bazı avantajlı özelliklere sahiptir. Bu özelliğini yitiren kent tarih sahnesinden de zamanla silinmiştir. Konumunun sahip olduğu özellikleri koruyan ya da bu özelliklerini kaybetse bile yeni şartlara uyum sağlayarak yine ilgi merkezi olmaya devam eden kentler ayakta kalmayı başarmışlardır.

İşte tarihi asırlarca önceye dayanan ve günümüze kadar ayakta kalmayı başaran dünya kentlerinden birisi de Diyarbakır'dır. Diyarbakır, farklı açılardan sahip olduğu özellikleri sayesinde geçmişten günümüze kadar önemini ve konumunu yitirmeden ayakta kalmayı başarmış kentlerden biridir. Biz bu çalışmamızda ilk İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Diyarbakır ile ilgili derledikleri bilgileri ele alarak değişik açılardan analiz etmeye çalışacağız. Konuyu incelerken araştırmamıza verdiğimiz başlık sınırları içerisinde kalarak Müslüman coğrafyacıların verdikleri bilgilerin dışına pek çıkmamaya ve bu eserlerin kaleme alındığı H.3/m.9-H.7/M.13. y.y. arasındaki kayıtlara geçen bilgiler ışığında Diyarbakır'ın değişik özelliklerini ortaya koyacağız.

Âmid ve Diyâr-ı Bekr Kelimelerinin Menşei

Diyarbakır kentinin eski ismi olan Âmid kelimesinin nereden türetildiğine dair kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Yâkut el-Hamevî'ye göre kelimenin aslı Rumca'dır.[1] Eğer bu bilgi doğru ise şehrin Âmid kelimesi ile isimlendirilmesi, bölgenin İslâm öncesi Bizans hakimiyeti dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bekrî, şehrin isimlendirilmesini daha da öteye götürerek Meyden b. İbrahim'in çocuklarından Âmid b. el-Belendâ'ya nisbetle şehre bu ismin verildiğini ifade etmektedir.[2] Yâkût da bu iddiayı destekleyen şöyle bir bilgi aktarmaktadır:

İbnu'l-Kelbî'ye göre Sincâr, Âmid ve Hît kentlerine bu şehirleri kuran şahısların isimleri verilmiştir. Sincâr, Âmid ve Hît, el-Belendâ b. Mâlik b. Du'r b. Büveyb b. 'Ankâ' b. Meyden b. İbrahim (a.s.)'in oğullarıdır. Du'r, Yusuf'u kuyudan çıkaran şahıs olup hem Âmid'i kuran Âmid'in, hem de Hît'i kuran Hît'in kardeşidir.[3]

İbnu'l-Cevzî ise İran kisralarından Kubâz'ın Rum bölgesine yaptığı bir sefer sonucunda şehri kurduğunu ifade etmektedir.[4] Buna göre, şehre Âmid ismini bu şahıs vermiş olabilir.

Bu kelime yapı itibariyle Arapça'ya da uygundur. Hatta Yâkut, bu kelimenin kök itibariyle Arapça'da güzel bir anlamı bulunduğunu "hedef, gaye" anlamlarına gelen

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi KONYA.

1 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trs., I, 56.

2 Bekrî, *Mu'cemu Mesta'cem*, nşr. M. es-Sekâ, Beyrut, 1403/1983, I, 93.

3 Yâkût, *age*, III, 262.

4 İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, nşr. Muhammed A. Ata-Mustafa A. Ata, Beyrut, 1412/1992, II, 108.

"emed" kelimesinden türetilmiş ism-i fâil sığasında bir kelime olup "öfkeli" anlamına geldiğini belirtmektedir.[5]

Gerek Rumca olduğunu ifade eden, gerek İbrahim'in çocuklarından ismini aldığını belirten gerekse Kisra Kubâz tarafından kurulduğuna işaret eden bütün bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki, Âmid kelimesinin kente isim olarak verilmesi İslâm öncesi döneme rastlamaktadır. Bu ismin Arap Cahiliye dönemindeki şiirlerde geçmesi[6] de bu tezimizi desteklemektedir. Bu kelime, eserleri bize ulaşan ilk İslâm coğrafyacıları tarafından da bu şehre isim olarak kullanılmıştır.[7]

Diyâr-ı Bekr, kelimesi ise adı üstünde Bekr kabilesinin yurdu demektir ve soyu Adnan'a kadar ulaşan bu kabilenin atası Bekr b. Vâil'e nispetle bu bölgeye ad olarak verilmiştir.[8] Kelime önceleri bu bölgeye ad olarak kullanılırken zamanla -günümüzde olduğu gibi- bu bölgenin başkenti olan Âmid'in yerine kullanılmaya başlamıştır.

Âmid'in Coğrafî Konumu

Müslüman Coğrafyacılar, yatay bir çizginin (ekvator çizgisinin) yerküreyi kestiğini varsayarak güney ve kuzey (kuzey ve güney yarımküreleri) olmak üzere iki parçaya ve bu parçaları da yine dikey bir çizginin kestiğini varsayarak dünyayı dört parçaya ayırmışlardır. Bu ayırıma göre dünya ikisi güneyde, ikisi de kuzey de olmak üzere dört bölgeden oluşmaktadır. Kuzeydeki iki parçadan biri denizler, adalar, nehirler, dağlar, çöller, şehirler ve köylerin bulunduğu yerleşim bölgesidir, diğeri ise buzulların bulunduğu meskûn olmayan alandır.[9]

Bu yerleşim alanı da serilmiş bir halı gibi boylamasına doğudan batıya, enlemesine kuzeyden güneye yedi bölgeye ayrılmaktadır.[10] Her bir bölge farklı uzunluk ve genişliğe sahiptir. Bunlar arasında en geniş ve uzun olanı birinci bölgedir. Uzunluğu doğudan batıya yaklaşık olarak 3000 fersah,[11] (~18 000 km.) eni ise 150 fersahtır (~900 km.). Bu bölgelerin yüzölçümü bakımından en küçüğü ise boyu yaklaşık olarak 1500 (~6 000 km.), eni 50 fersah (~300 km.) olan 7. bölgedir. Diğer bölgelerin yüzölçümleri de farklı farklıdır.[12]

---

5 Yâkût, *age*, I, 56.

6 Yâkût, *age*, I, 57.

7 Câhız, *et-Tebsira bi't-Ticâra*, www.alwaraq.com, s. 3; İbnu'l-Fakîh el-Hemezânî, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr. Yusuf el-Hâdî, Beyrut, 1416/1996, s. 180; İbn Ruste, *el-E'lâku'n-Nefise*, Beyrut, 1408/1988, s. 95, 103; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat, trs., s. 95; Kudâme b. Ca'fer, *Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve San'ati'l-Kitâbe*, (İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik'i içerisinde), Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat, trs., s. 232; Makdisî, Mutahhar b. Tahir, *el-Bed' ve't-Târîh*, Paris, 1899, IV, 75; Makdisî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. Mahzûm, Beyrut, 1408/1987, s. 122.

8 Yâkût, *age*, II, 494.

9 Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, Dâru Sâdır, Beyrut, trs., s. 12. Harizmî kuzey kutbunda 6 ay gece ve kış olduğunu, güney kutbunda ise 6 ay gündüz ve yaz olduğunu belirterek buralarda hayvanların ve bitkilerin bulunmadığını ifade etmektedir. Bkz. Kazvînî, *age*, s. 13.

10 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, nşr. A. E. et-Tabbâ'-Ö. E. Et-Tabbâ', Beyrut, 1407/1987, s. 31; İbn Ruste, *age*, s. 97; Makdisî, *el-Bed*, IV, 49; İbnu'l-Cevzî, *age*, I, 131; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1405/1985, I, 62; Kazvînî, *age*, s. 12.

11 "Fersah" 3 milden oluşmakta olup uzunluğu yaklaşık olarak 6 km.dir. (Walther Hinz, *el-Mekâyîl ve'l-Evzânu'l-İslâmiyye ve mâ yu'âdiluhâ fi'n-Nizâmi'l-Metrî*, trc. Kamil el-Aselî, 1970, Amman, s. 94) Buna göre mil de yaklaşık olarak 2 km. uzunluğa sahiptir.

12 Kazvînî, *age*, s. 12. Sibt İbnu'l-Cevzî, her bir bölgenin aynı yüzölçümüne sahip olduğunu belirterek her birinin 900 fersah (~5 400 km.) olduklarını belirtmektedir (*Mirâtu'z-Zaman*, I, 62). Dedesi İbnu'l-Cevzî ise her bölgenin 700 fersah (~4 200 km.) olduğunu ve dağlar ile vadilerin bu miktarın dışında kaldığını,

Bu bölümleme gerçek bir bölümleme değildir; aksine dünyanın bu meskûn dörtte birlik parçasını dolaşan ilk coğrafya bilginler tarafından hayalî çizgilerle yapılmıştır.[13] Bu yedi bölge içerisinde bizi ilgilendiren kısım, Âmid ya da Diyar-ı Bekr'in içerisinde bulunduğu 4. bölgedir. Bu bölgenin genel bir tanımını vermeden önce diğer bölgelerin sınırları ve alanları konusunda ana hatlarıyla bilgi vermek faydalı olacaktır.

Birinci bölge, Hint; ikinci bölge Hicaz; üçüncü bölge Mısır, Şam ve Mağrip; dördüncü bölge Bâbil, beşinci bölge Rum; altıncı bölge Türk, Ye'cûc ve Me'cûc; yedinci bölge ise Çin bölgesidir.[14]

Bu genel bilgilerden sonra 4. bölgenin sınırlarına ve kapsadığı alanın detaylarına geçebiliriz. İslam coğrafyacılarına göre 4. bölgenin sınırları şöyledir:

Dördüncü bölge, doğudan başlar, Tibet ülkesine uğrar, sonra Horasan ülkesinden geçer. Burada Fergâne, Hocende, Üsrûşene, Semerkand, Buhârâ, Belh, Merverrûz, Merv, Herât, Serahs, Tûs, Nişabur, Cürcân, Kûmis, Taberistan, Dünbâvend, Kazvîn, Deylem, Rey, İsfehan, Kum, Hemedân, Nihâvend, Dînever, Hulvân, Şehrezûr, Sâmerrâ, Musul, Beled, Nusaybin, Âmid, Re'sulayn, Kâlîkalâ/Kâlîkâ, Şimşât, Harrân, Rakka ve Karkîsiyâ şehirleri vardır. Sonra Şam'ın kuzeyinden geçer. Burada da Bâlis, Menbic, Sümeysât (Samsat), Malatya, Zibatra, Halep, Kınnesrîn, Antakya, Trablus, Massîsa, Saydâ, Karakilise, Ezene (Adana), Tarsûs, Ammûriye ve Lazkiye şehirleri vardır. Sonra Şam Denizi/Akdeniz üzerinden Kıbrıs ve Rodos adalarına geçer. Sonra Mağrip arazisinde Tanca memleketi üzerinden geçip Batı Denizine dayanır.[15]

Ayrıca İslâm coğrafyacıları dördüncü bölgeyi değişik eyaletlere ayırmaktadır. Bu eyaletlerden biri, Âmid'in de içinde bulunduğu ve Arapların yurdu[16] olan Cezire bölgesidir. Bölgenin başkenti Musul'dur.[17] Şam ile Irak arasındaki toprakların oluşturduğu[18] ve Yunanlıların Yukarı Mezopotamya adını verdikleri[19] bu bölge, Dicle ve Fırat nehirleriyle kuşatılmış olup sınırları Irak ve Şam bölgelerine kadar uzanmaktadır. Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgenin üst kısmının adı olan Cezire,[20] genellikle Arapların soyları dikkate alınarak[21] kimi coğrafyacılara[22] göre Diyâr-ı Rabî'a ve Diyâr-ı

---

bunları büyük okyanusun kuşattığını ve bunların hepsinin de Kaf dağı tarafından kuşatıldığını ifade etmektedir. (*Muntazam*, I, 131).

13 Kazvînî, *age*, s. 12.

14 İbnu'l-Cevzî, *age*, I, 31; Sibt İbnu'l-Cevzî, *age*, I, 62.

15 İbn Ruste, *age*, s. 95; İbnu'l-Cevzî, *age*, I, 132-133; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *age.*, I, 64.

16 Makdisî, *Ahsen*, s. 122.

17 Himyerî, *age*, s. 164.

18 Ömerî, *age*, s. 167.

19 Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, C. VII, s. 509. Yunanlıların Aşağı Mezopotamya adını verdikleri bu bölgenin alt kısmına İslâm coğrafyacıları Irak veya Sevâd adını vermektedirler.

20 İstahrî, *Meâliku'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 71; Makdisî, *Bed*, IV, 75; Bekrî, *age*, I, 381; İdrisî, *Nüzhetu'l-Müştâk*, Beyrut, 1409/1989, II, 654, 655; Kazvînî, *age*, s. 351; Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, nşr. D. Krawulsky, Beyrut, 1986, s. 167; Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, nşr. M. Reinaud-M. Le B Mac Guckin De Slane, Paris, 1840, s. 286; İbnu'l-Verdî, *Harîdetu'l-Acâib*, www.alwaraq.com, s. 21. İslâm coğrafyacıları, Dicle ve Fırat nehirleri tarafından bir deniz gibi kuşatılarak komşu bölgelerle irtibatı kesildiği için bu bölgeye Arapça'da "ada" anlamına gelen "el-Cezîre" adının verildiğini ifade etmektedirler. (Bekrî, *age*, I, 381-382; Kazvînî, *age*, s. 351; Ömerî, *age*, s.167.) Himyerî ise Dicle ve Musul arasındaki bölgeye "el-Cezîre" adının verildiğini belirtmektedir. Bkz. Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1984, s.164. Ancak bu tanımlama pek kabul görmemiş olmalı ki, pek çok coğrafyacı tarafından kullanılmamıştır.

21 Makdisî, *Ahsen*, s. 122.

22 İbn Ruste, *age*, s. 103; İstahrî, *age*, s. 71; İbnu'l-Fakîh, *age*, s. 182; İdrisî, *age*, II, 655.

Mudar olmak üzere ikiye; kimilerine[23] göre ise Diyâr-ı Rabî'a, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üçe ayrılmaktadır.[24] Bölgeyi üçe ayıranlar arasında hem Makdisî hem de Ebu'l-Fidâ bölgenin şehirlerinin isimlerini ayrıntılı olarak vermektedir. Biz her iki coğrafyacı arasında geçen yaklaşık olarak 3,5 asırlık zaman içerisinde bölge içerisindeki meydana gelen değişiklikleri ortaya koyabilmek için Makdisî (v.380/990) ile Ebu'l-Fidâ'nın (v.732/1331) taksimatını ve buna göre aktardıkları şehirlerin isimlerini vereceğiz. Makdisî, Irak'tan itibaren, Cezire'yi bu bölgelere ayırdıktan sonra çok sistematik olarak bu bölgelerin başkentlerini ve şehirlerini şu şekilde vermektedir.[25]

Diyâr-ı Rabî'a: Başkent Musul'dur. Şehirleri ise şunlardır: Hadîse, Ma'lesâyâ, Haseniyye, Tellüa'fer, Sincâr, Cibâl, Beled, Ezrame, Berka'îd, Nusaybin, Dârâ, Kefertûsâ, Re'su'l-'Ayn ve Semânîn. Yine buraya bağlı Cezîretü İbn Ömer (Cizre)'in nahiyeleri ise şöyledir: Feyşâbûr, Bâ'aynâsâ, Muğîse ve Zevezân.

Diyâr-ı Mudar: Başkent Rakka'dır. Şehirleri ise şunlardır: Muhterika, Râfika, Hânûka, Harîş, Tellümahrâ, Bâcervân, Hısnumesleme, Ter'ûz, Harrân ve Ruhâ (Urfa). Nahiyeleri ise şöyledir: Serûc (Suruç), Keferzâb ve Kefersîrîn.

Diyâr-ı Bekr:[26] Başkent Âmid'dir. Şehirleri ise şunlardır: Meyyâfârikîn (Silvan), Tellüfâfân, Hısnukeyfâ (Hasankeyf), Fâr ve Hâziye.

Ebu'l-Fidâ'nın ise bölgeyi taksimatı ve buna göre verdiği kentlerin isimleri şöyledir:[27]

Diyâr-ı Rabî'a: Başkent Nusaybin'dir. Şehirleri ise şunlardır: Re'su 'Ayn, Mardîn, Sincâr, Kefertûsâ, Beled ve Si'irt.

Diyâr-ı Mudar: Ebu'l-Fidâ bu bölgenin başkentini zikretmez. Şehirleri şunlardır: Ruhâ (Urfa), Harrân, Şimşât, Rakka ve Karkisyâ.

---

[23] Makdisî, *Ahsen*, s. 122; Yâkût, *age*, II, 134; Kazvînî, *age*, s. 351; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 273; İbnu'l-Verdî, *age*, s. 21. Bekrî, ise böyle bir taksimi net olarak ifade etmemekle beraber, eserini değişik yerlerinde (*M. Mesta'cem*, I, 175, III, 938, 1025, 1039, IV, 1240, 1338, 1362) Diyâr-ı Bekr'e ait şehirlerin adlarını vererek bu üçlü taksimi kabul ettiğini göstermektedir.

[24] Bu ikili taksimata göre Diyâr-ı Bekr ya Diyâr-ı Mudar ya da Diyâr-ı Rabî'a içerisinde olması gerekmektedir. Bazı coğrafyacıların genelde Diyâr-ı Bekr'in şehirleri arasında sayılan Âmid ve Meyyâfârikîn'i Diyâr-ı Rabî'a şehirleri arasında saymalarından (İbn Ruste, *age*, s. 103; İbnu'l-Fakîh, *age*, s. 180; İbn Hudazbih, *age*, s. 95; Bekrî, *age*, II, 568; İdrisî, *age*, II, 662.) hareketle Diyâr-ı Bekr'in zaman zaman Diyâr-ı Rabî'a içerisinde kabul edildiğini söyleyebiliriz. Yusuf Ziya Yörükhan da *"Bekr diyarına bazen Rabia diyarı da denilmiştir."* diyerek bu noktaya dikkat çekmiştir. (*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, hzr. Mehmet Şeker vdğr., İstanbul, 2004, s.371, 61 no'lu dipnot) Bize göre Yâkût el-Hamevî'nin şu ifadeleri bunun gerekçesini açıklamaktadır: *"Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rabî'a birleştirilerek hepsine birden Diyâr-ı Rabî'a ismi verilmiştir. Çünkü burada yaşayanların hepsi Rabî'a kabilesindendir."* Ayrıca Yâkût, Rabî'a kabilesinin İslâm'dan önce bölgeye yerleştikleri için bölgeye bu ismin verilmesinin oldukça eski bir döneme ait olduğunu ifade etmektedir. (*M. Buldân*, II, 494.) Anlaşılan o ki, Arap kabilelerinin bölgeye hicret etmeye başladıkları ilk dönemlerde bölge, Diyâr-ı Bekr de Diyâr-ı Rabî'a içinde mütalaa edilerek Diyâr-ı Rabî'a ve Diyâr-ı Mudar olarak ikiye ayrılmışken zamanla Bekr kabilesinin bölgedeki sayısı ve etkinliğinin artmasıyla Diyâr-ı Bekr de bölgenin bir parçası olarak anılmaya başlamıştır. (Cezire bölgesinin önce Diyâr-ı Rabî'a ve Diyâr-ı Mudar sonra da Diyâr-ı Rabî'a, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olarak bölümlenmesi ile ilgili detaylar için bk. Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002, s.52-70.

[25] *Ahsen*, s. 122.

[26] Rabî'a, Mudar ve Bekr kabilelerinin her biri, Hz. İbrahim'in torunlarından Adnan'ın soyundan olup (Bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, Beyrut, 1402/1982, I, 93-98, II, 424-425, III, 1107) asıl vatanları olan Yemen, Yemâme ve Bahreyn bölgelerinden zamanla değişik sebeplerden dolayı İslâm öncesi dönemde Mezepotamya bölgesine hicret edip yerleşmişlerdir. (Bkz. J. Schleifer, "Bekir", *İA*, II, 454-458, İstanbul, 1961; H. Kindermann, "Rebîa ve Mudar", *İA*, IX, 653-656.

[27] *Takvîmu'l-Buldân*, s. 276- 289.

Diyâr-ı Bekr: Başkent Meyyâfârikîn (Silvan)'dir.[28] Şehirleri ise şunlardır: Âmid, Kal'atuca'ber, Rahbe, Hettâh, Hîzân ve Hanâ/Hânî/ Hînî (Hani).

Ebu'l-Fidâ, bazı önemli şehirleri bu üç taksimatın dışında tutarak Cezire bölgesinin şehirleri olarak vermiştir:

Serûc (Suruç), Hısnukeyfâ (Hasankeyf), Dârâ, Mâkisîn, Dâliye, Cezîretü İbn Ömer (Cizre), Tellüa'fer, Hadr, Musul, Hadîse (Fırat üzerinde), Dekûkâ, 'Ane, Hadîse (Dicle üzerinde), Bevâzîc, Sinn ve Tikrît.

Bölgeyi, Diyâr-ı Rabî'a ve Diyâr-ı Mudar olarak ikiye ayıran coğrafyacılardan kimi bu ikili taksimat çerçevesinde şehirlerin isimlerini sıralarken[29] kimi de bu sisteme riayet emeksizin Cezire'nin şehirlerini toplu olarak vermiştir.[30]

Buraya kadar aktardığımız bilgiler çerçevesinde Âmid, Dünyanın 7 meskûn bölgesinden 4.sü olan Bâbil içerisinde yer alan Cezire eyaletinin bir kentidir. Bu eyaleti ikiye ayıranlara göre Diyâr-ı Rabî'a, üçe ayıranlara göre ise Diyâr-ı Bekr bölgesine ait bir şehir olup bölgenin başkentidir. Ve 65 derece ve 40 dakika boylam, 39 derece ve 50 dakika enlemde bulunmaktadır.[31]

Âmid ile Diğer Komşu Kentler Arasındaki Yollar ve Mesafeler

Müslüman Coğrafyacılar, eserlerinde ele aldıkları bölgenin şehirleri arasındaki yol güzergahlarını ve şehirler arasındaki mesafeleri kendi dönemlerinin ölçü birimlerine göre vermeyi ihmal etmemişlerdir. Bu bilgilerden bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Cezire bölgesinde Âmid ile diğer kentler arasındaki yollar ile mesafeler şu şekildedir. Âmid'i merkeze aldığımız zaman ikisi güneydeki kentlere biri de Meyyâfârikîn bağlantılı olarak doğudaki kentlere giden 3 yoldan bahsedebiliriz. Birinci yol Âmid'den Rakka'ya, ikinci yol, Âmid'den Nusaybin'e, üçüncü yol ise Âmid'den Erdebil'edir.

Âmid'den Rakka'ya giden yol güzergahı, uğradığı kentler ve aralarındaki mesafeler İbn Hurdazbih ile Kudâme'ye göre şöyledir:[32]

Âmid-Şimşat arası 7 fersah; Şimşat-Tellücifr arası 5 fersah; Tellücifr-Cernân arası 6 fersah; Cernân-Bâmakdâ arası 5 fersah; Bâmakdâ-Cüllâb arası 7 fersah; Cüllâb-Ruhâ (Urfa) arası 4 fersah; Ruhâ-Harrân arası 4 fersah;[33] Harrân-Tellümehrâ arası 4 fersah; Tellümehrâ-Bâcervân arası 7 fersah; Bâcervân-Rakka arası 3 fersahtır. Bu rakamlara göre Âmid ile Rakka arası toplam 52 fersah olmaktadır. İbnu'l-Fakîh bu toplam rakamı 54 fersah olarak vermektedir.[34] Fersah yaklaşık olarak 6 km. olduğuna göre Âmid-Rakka arasındaki mesafe yaklaşık 300 km.dir.

İdrisî bu güzergahın şehirleri arasındaki mesafeleri mil hesabıyla vermektedir. Ancak bazı şehir isimlerinde farklılıklar vardır ki bu da bazı isimlerin yazım ve noktalama farklılıklarından kaynaklanmaktadır:

---

[28] İ bn Saîd el-Mağribî (v.664/1266) de Ebu'l-Fidâ (v.732/1331) gibi Diyâr-ı Bekr'in başkenti olarak Meyyâfârikîn'i, Diyâr-ı Rabî'a'nın başkenti olarak da Nusaybin'i vermektedir. (*Takvîm*, s. 278, 282; *Coğrafya*, www.alwaraq.com, s. 44, 52). Bu farklılık, bu iki yazar ile Makdisî (v.380/990) arasındaki yaklaşık 4 asırlık bir zaman dilimi neticesinde meydana gelmiş olan idarî yapıdaki değişiklerden kaynaklanabilir.

[29] İbnu'l-Fakîh, *age*, s. 182.

[30] İbn Ruste, *age*, s. 103; İdrisî, *age*,II, 654.

[31] İbn Saîd el-Mağribî, *age*, s. 52.

[32] İbn Hurdazbih, *age*, s. 96; Kudâme, *a.g.e.*, s. 215. Kudâme, Tellücifr'i Tellücevfer olarak vermektedir.

[33] Ebu'l-Fidâ'ya göre 1 gündür (*Takvîm*, s.274).

[34] *Kitâbu'l-Buldân*, s. 180.

Âmid-Şimşat arası 77 mil; Şimşat-Tellümevzen (Viranşehir) arası 15 mil; Tellümevzen-Ceryân arası 18 mil; Ceryân-Bâma'dâ arası 15 mil; Bâma'dâ-Hısnucüllâb arası 21 mil; Hısnucüllâb-Ruhâ arası 12 mil; Ruhâ-Harrân arası 12 mil; Harrân-Bâcedâ arası 12 mil; Bâcedâ-Bâcervân arası 21 mil; Bâcervân-Rakka arası 9 mildir.[35]

Nâsır Husrev de biri 40 (~240 km.)fersah olup hiçbir yerleşim alanının olmadığı, diğeri 60 (~360 km.) fersah olup mamur ve meskûn yerlerin ve pek çok köyün bulunduğu Âmid'den Harrân'a giden iki yoldan bahsetmektedir.[36] İkinci yol muhtemelen bizim yukarda aktardığımız Âmid-Şimşat-Tellücifr-Cernân-Bâmakdâ-Cüllâb-Ruhâ-Harrân güzergahıdır.

Âmid'den Nusaybin'e giden yol güzergahı, uğradığı şehirler ve aralarındaki mesafeler ise İbn Hurdazbih ile Kudâme'ye göre şöyledir:[37]

Âmid-Kasru Benî Nâzi' arası 7 fersah; Kasru Benî Nâzi'-Kefertûsâ arası 6 fersah; Kefertûsâ-Dârâ arası 7 fersah; Dârâ-Nusaybin arası 5 fersahtır. Buna göre Âmid ile Nusaybin arası 25 fersahtır. Bu rakama göre Âmid-Nusaybin arasının yaklaşık 150 km. olduğunu söyleyebiliriz. Bu rakam günümüz verileriyle de uyuşmaktadır.

Âmid'den doğu illerine Erdebîl'e kadar giden yolun güzergahı, uğradığı şehirler ve aralarındaki mesafeler İstahrî'ye göre şöyledir:[38]

Âmid-Meyyâfârikîn (Silvan) arası 2 gün;[39] Meyyâfârikîn-Bedlîs (Bitlis) arası 3 gün; Bedlîs-Hılât (Ahlat) arası 1 gün; Hılât-Ercîş arası 3 gün; Ercîş-Berkerî arası 1 gün; Berkerî-Huveyy arası 30 fersah; Huveyy-Selemâs arası 7 fersah; Selemâs-Ürmiye arası 2 merhale; Ürmiye-Dâharrakân arası 2 merhale; Dâharrakân-Merâğa arası 2 merhale ve Merâğa-Erdebîl arası 40 fersahtır.[40]

Âmid ile bazı komşu şehirler arasındaki mesafeler ise şöyledir:

Âmid-Karmisîn arası 3 merhale;[41] Âmid-Sümeysât (Samsat) arası 3 gün;[42] Âmid-Musul arası 4 gün;[43] Âmid-Kefertûsâ arası 7 sikke;[44] Âmid-Tellücevfer arası 2 sikkedir.[45]

Âmid Şehrinin Fizikî, Beşerî, Askerî ve Diğer Bazı Özellikleri

Artuklulara başkentiik yapmış[46] olan Âmid, Diyâr-ı Bekr bölgesinin en büyük, en görkemli ve en meşhur kentidir.[47] Şehir, bölgenin o dönemki ünlü kentlerinden biri olan

---

35 İdrisî, *age*, II, 663-664. İbn Hurdazbih ile Kudâme'nin verdiği bilgilerle İdrisî'nin verdiği rakamları karşılaştırdığımız zaman Âmid-Şimşat arasındaki mesafe hariç diğer bütün rakamlar arasında 1/3 oranı vardır. Bu da müelliflerin kullandıkları ölçü biriminden kaynaklanmaktadır. İdrisî "mil", İbn Hurdazbih ile Kudâme ise "fersah" ölçü birimini kullanmaktadır. Ayrıca buradan "mil"in, "fersah"ın 3/1'i olduğu ortaya çıkmaktadır. İdrisî'nin Âmid-Şimşat arasındaki 77 mil olarak verdiği mesafe, bir harita üzerinde diğer şehirler arasındaki mesafeler dikkate alınarak incelendiği zaman biraz fazla olduğu görülecektir. Diğer rakamlar arasındaki 1/3 oranını buna da uyguladığımız zaman bu mesafenin 77 değil 21 mil olması daha tutarlı gözükmektedir.

36 *Sefernâme*, nşr. Yahya el-Haşşâb, Beyrut, 1983, s. 43.

37 İbn Hurdazbih, *age*, s. 96; Kudâme, *age*, s. 215. Kudâme'ye göre Kasru Benî Nâzi'-Kefertûsâ arası 6 fersah değil 7 fersahtır.

38 İstahrî, *age*, s. 194.

39 İdrisî'ye göre Âmid-Meyyâfârikîn arası 2 merhale (*Nüzhe*, II, 827); Kudâme (*Nübez*, s. 215) ve Himyerî'ye (*Ravd*, s. 3, 567) göre 5 fersah; Nâsır Husrev'e göre 9 fersahtır (*Sefernâme*, s. 42).

40 Merâğa-Erdebîl arası ise 120 mildir. (*Nüzhe*, II, 826).

41 Himyerî, *age*, s. 456.

42 İstahrî, *age*, s. 72; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 273. İdrisî'ye göre 3 merhaledir (*Nüzhe*, II, 665).

43 İstahrî, *age*, s. 72; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 273.

44 Kudâme, *age*, s. 229.

45 Kudâme, *age*, s. 229.

46 İbn Saîd el-Mağribî, *age*, s. 52.

Meyyâfârikîn'den daha büyüktür.[48] Dicle'nin batısındaki bir dağ üzerine kurulmuş muhkem ve büyük bir kent olan Âmid[49] pek çok kazaya ve köye sahiptir.[50] Kent, askerî açıdan da önemli ve stratejik bir konumdadır. Makdisî, *"Müslümanlar için bugün Âmid'den daha sağlam bir şehir ve daha görkemli bir sınır kenti bilmiyorum."*[51] ifadeleriyle H. IV/M. X. y.y.da şehrin askerî ve stratejik açıdan önemine vurgu yapmaktadır. Yani kent, sınır şehri olup Müslümanların cihat yurdudur.[52]

Nâsır Husrev Âmid hakkında şu sitayişkar ifadeleri kullanmaktadır:

"Dünyanın pek çok yerinde, Arap, Acem, Hint ve Türk ülkelerinde pek çok şehir ve kale gördüm; ancak yeryüzünün herhangi bir yerinde Âmid'in benzeri bir şehir görmedim ve bir başkasından da onun benzeri bir başka şehir gördüğünü işitmedim."[53]

Kent bu övgüye layık pek çok özelliklere sahiptir. Âmid'in siyah değirmen taşlarından yapılmış çok sağlam ve büyük bir kalesi vardır.[54] Bir kısmı dağ üzerinde bulunan[55] ve Zu'l-Karneyn kalesi adı ile tanınan bu kalenin[56] yüksekliği ve surlarının sağlamlılığı yüzünden İran Kisrası Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Irak'a yaptığı seferde Âmid'i ele geçirememiştir.[57]

Nasır Husrev bu kaleyi şöyle tasvir etmektedir: *22/Aralık/1036'da uzunluğu 1000, eni de 1000 ayak olan bir kaya üzerine kurulmuş Âmid şehrine vardık. Şehir, her birinin ağırlığı 100 ile 1000 menn*[58] *arasında değişen kara taşlardan yapılmış sur ile çevrili idi. Bu taşların çoğu, çamur ya da kireç kullanılmadan birbirleriyle tutturulmuştu. Surun yüksekliği 20 zirâ'/arşın, genişliği ise 10 zirâ'*[59] *idi. Her 100 zirâ'/arşın mesafeye yarı çapı 80 zirâ'/arşın olan bir burç inşa edilmişti. Bu burçların ve mazgallı siperlerin inşaatında da aynı taş kullanılmıştır. Şehrin iç kısmında bir çok yere surlara rahat çıkılabilsin diye merdivenler inşa edilmiştir. Her burcun en üst noktasına da birer hisar inşa edilmiştir.*[60]

Bu şehrin iç kalesidir. Bir de dış kalesi vardır. Nâsır Husrev bu kaleyi de şöyle anlatmaktadır: *Bu surun dışında aynı taşlardan yapılmış, yüksekliği ise 10 zirâ'/arşın olan bir başka sur daha vardır. Bu surun üstünde mazgallar olup bu mazgalların içinde de tam teçhizatlı bir askerin durup rahatlıkla savaşabileceği şekilde geniş bir geçit bulunmaktadır.*[61]

Hem dış kalenin hem de iç kalenin son derece dayanıklı demir kapıları vardır. Bu kapılar hakkında da N. Husrev şu bilgileri vermektedir: *Bu dış sura ait, iç sur kapılarından ayrı ve faklı olarak yapılmış demir kapılar vardır. Öyle ki, ilk surun*

---

47 Yâkût, *age*, I, 56.
48 Himyerî, *age*, s. 3.
49 İbn Havkal, *Sûratu'l-Arz*, Berlin, 1938, s. 222; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 287; Himyerî, *age*, s. 3.
50 İbn Havkal, *age*, s. 223
51 *Ahsen*, s. 124.
52 Makdisî, *Ahsen*, s. 121, 124.
53 *Sefernâme*, s.43.
54 İstahrî, *age*, s. 75; Makdisî, *Ahsen*, s.124; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 287; Himyerî, *age*, s. 3.
55 Makdisî, *Ahsen*, s.124.
56 Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'-İşrâf*, Leiden, 1893, s. 52; Yâkût, *age*, II, 441; Kazvînî, *age*, s. 420; İbnu'l-Verdî, *age*, s. 63; Himyerî, *age*, s. 233.
57 İbnu'l-Verdî, *age*, s. 99.
58 1 menn 875 gr.dır. (W. Hinz, *age*, s. 31)
59 1 zirâ' 65 cm.dir. (W. Hinz, *age*, s. 92.)
60 *Sefernâme*, s. 42.
61 *Sefernâme*, s.42.

kapılarından geçen bir kimse ikinci surun kapılarına ulaşması için 15 zirâ'a/arşına ulaşan bir mesafeyi kat etmesi gerekir.[62]

İç sur kapılarının adedi ve isimleri konusunda Sefernâme'nin yanı sıra diğer kaynaklarda da bilgiler bulunmaktadır. Âmid'in her biri 4 ana yöne bakan ve hiçbir parçası ahşap olmayıp tamamı demirden yapılmış 4 kapısı vardır.[63] Bu kapıların her biri farklı isimlerle isimlendirilmektedir: Doğuya bakan kapının ismi, "Bâbu'l-Mâ" (Su Kapısı); batıya bakan kapının ismi "Bâbu'r-Rûm" (Rum Kapısı); kuzeye bakan kapının ismi "Bâbu'l-Cebel" (Dağ Kapısı) ve güneye bakan kapının ismi de "Bâbu't-Tell" (Tepe Kapısı)dır.[64] Bu 4 kapıya ilaveten Makdisî "Bâbu İns" (İnsan Kapısı) adını verdiği bir 5. kapıdan bahsetmektedir ki bu kapı, diğerlerinden küçük olup savaş zamanı kullanılmaktadır.[65]

Dicle nehri ile Âmid'in çok yakın ilişkisi vardır. Pek çok Müslüman coğrafyacıya göre, Dicle nehri, Âmid'in dağlarından çıkmakta[66] ve şehri, bir yön hariç diğer yönlerden bir hilal gibi kuşatmaktadır.[67] Bununla birlikte Dicle, Ermeniyye bölgesindeki pek çok pınar ve kaynaktan[68] ve Diyar-ı Bekr bölgesinin diğer dağlarından[69] da beslenmektedir. Şehrin kuzey tarafından girip doğu tarafından çıkan Dicle,[70] evlerin arasında aktığı için halkın hem sulama ve hem de diğer her türlü ihtiyacını karşılamaktadır.[71] Suyu tatlı[72] olduğu için muhtemelen içme suyu olarak da kullanılmaktadır. Dicle'den başka Âmid şehir merkezinde üzerlerinde su değirmenleri bulunan ve yaz kış akan pek çok dere ve ırmak da bulunmaktadır.[73]

N. Husrev şehrin merkezindeki bu pınarlardan birini şöyle tasvir etmektedir: *Şehrin ortasında sert bir taştan fışkıran bir pınar vardır. Bu pınarın suyu o kadar çoktur ki, beş değirmeni idare etmektedir, suyu da gayet tatlıdır. Hiçbir kimse bu pınarın kaynağının neresi olduğunu bilmez.*[74]

---

62 *Sefernâme*, s. 42.

63 *Sefernâme*, s. 42.

64 Makdisî, *Ahsen.*, s. 124; Nâsır Husrev, *age*, s. 42; Himyerî, *age*, s. 3. Nâsır Husrev kapılardan ikisinin ismini Makdisî ile Himyerî'den farklı vermektedir. O, "Su Kapısı" yerine "Dicle Kapısı" (Bâbu Dicle), "Dağ Kapısı" yerine ise "Ermeniler Kapısı" (Bâbu'l-Ermen) adlarını kullanmaktadır. "Dicle Kapısı" ile "Su Kapısı" benzer nitelikleri çağrıştırdıkları için birbirlerinden çok farklı isimler oldukları söylenemez ve büyük bir ihtimalle her iki isim de aynı kapı için kullanılmaktadır. Diğer farklılık ise ya halk arasında aynı yere farklı isim vermekten ya da aynı yerin daha sonraları farklı adlandırılmasından kaynaklanabilir.

65 *Ahsen*, s. 124.

66 İbn Hurdazbih, *age*, s. 174; Kudâme, *age*, s. 232; İstahrî, *age*, s. 72; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, nşr. M. M. Abdülhamîd, Beyrut, 1408/1988, I, 105; Mes'ûdî, *Tenbîh*, s. 52; İbnu'l-Cevzî, *age*, I, 160; Yâkût, *age*, II, 441; Kazvînî, *age*, s. 420; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, www.alwaraq.com, s. 74; İbnu'l-Verdî, *age*, s. 63; Himyerî, *age*, s. 233. Batlamyus'a göre Dicle, 65 derece 40 dakika boylam, 39 derece enlemde bulunan Kâlîkalâ'nın doğusu ile Hılât'ın batısında yer alan Kars dağı ya da Dicle kaynağı adı verilen bir yerden doğar, pek çok nehir kendisine katılarak Âmid'in alt kısmında genişler. (N. Husrev, *age*, s. 52) Yâkut'a göre Dicle, Âmid'e 2,5 günlük mesafedeki Dicle kaynağı denilen bir yerden çıkmaktadır. (*M. Buldân*, II, 441). İbn Haldûn'a göre ise, 5. bölgeden çıkar Ermeniyye'ye uğrar ve Âmid'in doğusundan geçer. (*Mukaddime*, Beyrut, 1984, s. 68).

67 Yâkût, *age*, I, 56; Kazvînî, *age*, s. 491.

68 İbn Hurdazbih, *age*, s. 174; İbnu'l-Cevzî, *age*, I, 160.

69 Kazvînî, *age*, s. 420; İbnu'l-Verdî, *age*, s. 63.

70 Himyerî, *age*, s. 3.

71 İbnu'l-Verdî, *age*, s. 63.

72 İbnu'l-Verdî, *age*, s. 63.

73 İbn Havkal, *age*, s. 223; Yâkût, *age*, I, 56; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 287; Himyerî, *age*, s. 3.

74 *Sefernâme*, s. 42.

Kentte ayrıca derinliği yaklaşık 2 zirâ'/arşın olup suyu rahatlıkla elle alınabilecek kadar yakın su kuyuları[75] vardır. Anlaşılan o ki Âmid şehri bir su cennetidir. Halk bu sulardan bolca istifade ederek ürünler yetiştirmiştir. Kentte ağaç çoktur.[76] Bu su bolluğunun yanı sıra şehrin toprağı da son derece verimlidir.[77] Verimli toprak bu bol su ile birleşince değişik değişik meyve ağaçları,[78] bağlar ve bahçeler[79] kente bereket katmaktadır. Şehirde bağcılık ve bahçeciliğin yanı sıra geniş arazilerde ve büyük çiftliklerde tahıl ekimi de yapılmaktadır.[80] Büyük bir ihtimalle halk, bu çiftliklerde hayvancılık da yapmaktadır.

Şehir halkı sadece tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamamakta, aynı zamanda ticaretle de uğraşmaktadır. Kent, zengin ticaret adamlarının çokluğuyla ünlüdür.[81] Bu tacirler, Âmid'den ticaret merkezlerine ve panayırlara, rengarenk işlenmiş süslü elbiseler, havlular, ince çarşaflar, yünlü atkılar, şallar ve başörtüler,[82] yünlü elbiseler ve Sicilya üretimi Rum keten bezi [83] gibi malları götürerek satmaktadır. Bu mallardan anlaşılmaktadır ki, şehirde dokuma tezgahları bulunmakta ve yün elde etmek için küçük baş hayvancılık yapılmaktadır. Kentin devlete verdiği vergi konusunda 1.150.000[84] ile 2.000.000[85] dirhem olarak iki farklı rakam verilmektedir ki bu rakamların farklılığını ürün rekoltesindeki artma ve eksilmeye bağlamak mümkündür.

Bu zenginlik, kenti bir eğlence ve kültür kenti haline getirmiştir. Çok miktarda eğlence mekanları ve merkezleri vardır.[86] Ayrıca yüksek gelirli bir sınıfın varlığı kentteki yapılaşmaya da yansımıştır; Âmid'de pek çok köşk ve sarayın varlığından bahsedilmektedir.[87] Sultan'ın sarayı ise kentin doğu kısmında yer almaktadır.[88]

Şehir halkı, bölgede yaşayan diğer halk gibi kentlisiyle köylüsüyle, fakirleri ve garipleri gözetip kollamaktadır; bunlara karşı son derece cömert ve iyilikseverdir; son derece misafirperverdir; şehre gelen fakir yabancıların her türlü ihtiyacı halk tarafından karşılanmaktadır.[89]

Kent, cami, kilise ve medrese gibi kurumlara da sahiptir. Şehir merkezindeki cami[90] ve kilise hakkında N. Husrev şu detayları vermektedir: *Camisi de sağlamlılık ve dayanıklılık konusunda bir benzeri olmayan bu kara taştan yapılmıştır. Mescidin ortasına her biri tek bir parça halinde taştan 200 küsur direk yerleştirilmiş ve bu direklerin üstünde taştan kemerler vardır. Onun üstüne de bunlardan daha kısa direkler dikilmiştir. Mescidin bütün çatısı deve hörgücü şeklindedir. Yapı, hem marangozluk, hem oymacılık, hem süsleme ve boyama sanatı bakımından mükemmeldir. Avlusunda büyük bir kaya vardır ki bu kayanın üzerinde taştan yapılmış ve yüksekliği bir adam boyu, çevresi de 2*

---

75 Yâkût, *age*, I, 56; Kazvînî, *age*, s. 491.
76 İstahrî, *age*, s. 75; N. Husrev, *age*, s. 42; Kazvînî, *age*, s. 491; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 287; Himyerî, *age*, s. 3.
77 Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 287.
78 Kazvînî, *age*, s.491.
79 N. Husrev, *age*, s.42; Yâkût, *age*, I, 56; Kazvînî, *age*, s. 491; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 287.
80 İstahrî, *age*, s. 75; İbn Havkal, *age*, s. 223; Kazvînî, *age*, s. 491; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 287.
81 İbn Saîd el-Mağribî, *age*, s. 52.
82 Câhız, *age*, s. 3
83 Makdisî, *age*, s. 128.
84 İbnu'l-Fakîh, *age*, s. 182.
85 Kudâme, *age*, s. 251.
86 İbn Saîd el-Mağribî, *age*, s. 52.
87 İbn Havkal, *age*, s. 223
88 Himyerî, *age*, s. 3
89 İbn Cubeyr, *Rihle*, Dâru Sâdır, Beyrut, trs., s. 220; Himyerî, *age*, s. 3.
90 Makdisî, *Ahsen*, s. 124.

zirâ'/arşın olan büyük yuvarlak bir havuz bulunmaktadır. Havuzun ortasında ise bakır bir boru bulunmaktadır ki bu borudan çıkış ya da giriş yeri görünmeyen temiz ve berrak bir su fışkırmaktadır. Mescitte eşi benzeri bunmayan son derece harika büyük bir şadırvan vardı.[91]

Mescidin yakınında, zemini işlemeli mermerle döşenmiş ve tamamı taştan inşa edilmiş, bol tezyinatlı büyük bir kilise bulunmaktadır. Burada Hıristiyanların ibadet yeri olan hücreye açılan hasır motifli, geçmeli demir bir kapı gördüm ki bir benzerini hiçbir yerde görmedim.[92]

O dönemde aydınlatma, caminin avlusuna dikilen iki zirâ'/arşın uzunluğundaki demir direklere bağlanmış zincirlere asılı kandillerle sağlanmaktadır.[93]

H. VI. y.y.da yönetici Kutbuddin Süleyman b. Karaaslan'ın veziri, aynı zamanda bir ilim adamı olan Ziyâüddin b. Şeyh es-Selâmiyye adıyla tanınan Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebi'l-Kasım, Âmid'de Şâfiî fıkhı üzere eğitim veren bir medrese inşa etmiş ve bu medresenin giderleri için de pek çok gayr-i menkul vakfetmiştir.[94]

Şehrin etnik yapısı konusunda coğrafya kaynaklarında net bir bilgi olmamakla birlikte bölgenin geneline bakarak şehirde Arap unsurun ağırlıkta olduğunu söyleyebiliriz. Şehir Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra halk arasında İslâm yayılmaya başlamış; ancak ilk dönemlerde bölgede Hıristiyan nüfus çoğunluğunu korumuştur.[95] Bu Müslüman nüfus zamanla artmış ve bölge Haricî grupların barınağı haline gelmiştir. [96] Fıkhî mezhep olarak Şafiîlik ile Hanefîliğin yaygın olduğu söylenebilir. Bölgede Mecusîlik ve Sâbiîlik dinleri mensuplarından bahsedilemez. [97]

Kentin kalesinin yapımında kullanılan ve yeryüzünde bir benzeri olmayan kara taşlar, bölgenin bazı şehirlerinde çoğu binaların, cami, mescit ve kalelerin yapımında ve özellikle Irak bölgesinin bütün değirmenlerinde değirmen taşı olarak kullanılmaktadır.[98] Ancak, Âmid'deki bütün evler bu dayanıklı ve sert kara taştan imal edilmişken Meyyâfârikîn'de ise evlerin inşaatında beyaz taşlar kullanılmıştır.[99] Son derece sert ve dayanıklı olan bu siyah taşlar, aynı işlerde kullanılan benzerlerine göre oldukça pahalıdır.[100] Taşların sertliği ve dayanıklılığından dolayı ne demir işlemektedir ne de ateş zarar verebilmektedir.[101]

Kaynaklar Halid b. Velid'in azlinin sebebi olarak Âmid'de meydana gelen bir olaydan bahsetmektedir. Rivayetlere göre Halid, Âmid'in hamamında yıkanmış ve yıkandıktan sonra vücuduna içerisinde şarap bulunan bir krem sürmüştür. Hz. Ömer bu olayı duyunca bir mektup yazarak Halid'in hareketini kınamış ve onu valilikten azletmiştir.[102] Bu olay göstermektedir ki, Âmid'de bir hamam bulunmaktadır ve bölgede

---

91 *Sefernâme*, s. 43.
92 *Sefernâme*, s. 43.
93 Himyerî, *age*, s. 3.
94 Yâkût, *age*, III, 234.
95 N. Husrev, *age*, s. 43; İbnu'l-Verdî, *age*, s. 21.
96 İbnu'l-Verdî, *age*, s. 21.
97 Makdisî, *Ahsen*, s. 126.
98 İbn Havkal, *age*, s.222-223.
99 N. Husrev, *age*, s.43.
100 İbn Havkal, *age*,s.222.
101 Ebu'l-Fidâ, *age*, s.287.
102 Belâzurî, *age*, s. 244; Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, nşr. M. Ebu'l-Fadl, Kahire, 1380-1387/1960-1967, IV, 66; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. Ebu'l-Fidâ A. Kâdî-Y. Ed-Dekkâk, Beyrut, 1407/1987, II, 380; Nüveyrî, *age*, s. 2275.

üzüm ve şarap üretimi yapılmakla beraber, atölyelerde krem gibi kozmetik ürünler üretilmektedir.

Coğrafyacılar, Âmid'le ilgili efsanevî nitelikler içeren garip bir olay anlatmaktadır:[103]

Âmid'in bir dağında yarık bir taş bulunmaktadır. Bir kimse kılıcını buraya sokup kabzasından iki eli ile sıkıca tutsa da elindeki kılıç yine sallanır. Kılıcı tutan şahıs ne kadar kuvvetli olursa olsun yine sarsılır.

Aynı şekilde bu dağda bir bıçak veya bir kılıç bilenecek olsa, bilenen kılıç veya bıçak iğne ve çuvaldızı mıknatıstan daha güçlü bir biçimde çeker. Ancak o taşın kendisi demiri çekmez. Üzerinden yüz sene geçse de bu özelliği kaybolmaz.

Kazvînî de bu olayın efsanevî nitelik taşıdığı kanaatine sahip olmalı ki olayı aktardıktan sonra şu ifadeleri kullanmıştır: *Bu olayı İbnu'l-Fakîh bu şekilde aktarmıştır; ancak bu dağda bu özelliğin hâlâ devam edip etmediğini bilmiyorum.*[104]

Âmid'in havası, dağlara yakın olduğu için kış mevsiminde oldukça serttir ve soğuktur ve bu mevsimde bol miktarda kar yağmaktadır. Et-Tîfâşî, kışın Âmid'e geldiğinde yolların tamamen karla kaplı olduğunu, insanların çatıların üzerinde yürüdüklerini, caddeleri de karları çiğneyerek geçtiklerini ifade etmektedir.[105]

Sonuç

Tarihî geçmişi asırlarca önceye dayanan Âmid şehri, tarihin her döneminde bölgenin en önemli kentleri arasında yerini almıştır. Kent, asıl vatanları olan Yemen'den göç etmiş olan Arap unsurun Müslüman olmasıyla İslâm devletlerinin en önemli serhat kenti haline gelmiştir. Dicle nehrinin yanı sıra sahip olduğu zengin su kaynakları ve verimli toprakları sayesinde her türlü tarımın yapıldığı bir şehir olma özelliğini tarih boyunca koruyan kent, bölgenin uzun süre başkentliliğini yaparak hem siyasî, hem kültürel hem de askerî önemini uzunca yıllar koruyan nadir şehirlerden birisidir.

Bibliyografya

-El-Bekrî, Ebu Ubeydillah Abdullah b. Abdulazîz (v.487/1094), ***Mu'cemu Mesta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâdı'***, nşr. M. es-Sekâ, Beyrut, 1403/1983, c. I-IV.

-El-Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya (v.279/892), ***Futûhu'l-Buldân***, nşr. Abdullah E. et-Tabbâ'-Ömer E. Et-Tabbâ', Beyrut, 1407/1987.

-El-Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr (v.255/868), ***et-Tebsira bi't-Ticâra***, www.alwaraq.com

-Çevik, Adnan, ***XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi***, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002.

-Ebu'l-Fidâ, Imâduddîn İsmail b. Ali (v.732/1331) ***Takvîmu'l-Buldân***, nşr. M. Reinaud-M. Le B Mac Guckin De Slane, Paris, 1840.

-El-Himyerî, Muhammed b. Abdulmun'ım (v.900/1494) ***er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr***, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1984.

-Hinz, Walther, ***el-Mekâyîl ve'l-Evzânu'l-İslâmiyye ve mâ yu'âdiluhâ fi'n-Nizâmi'l-Metrî***, trc. Kamil el-Aselî, 1970, Amman.

[103] İbnu'l-Fakîh, *age*, s. 181; Yâkût, *age*, I, 56; Kazvînî, *age*, s. 491-492; Himyerî, *age*, s. 3.
[104] Kazvînî, *age*, s. 491-492.
[105] Tîfâşî, *Surûru'n-Nufûs*, www.alwaraq.com, s. 91.

-Husrev, Nâsır (v.481/1088) ***Sefernâme***, nşr. Yahya el-Haşşâb, Beyrut, 1983.
-İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v.597/1200), ***el-Muntazam fî Târîhi'-Mulûk ve'l-Ümem***, nşr. Muhammed A. Ata-Mustafa A. Ata, Beyrut, 1412/1992, c.I-XVIII.
-İbn Cubeyr, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed (v.614/1217), ***er-Rihle***, Dâru Sâdır, Beyrut, trs.
-İbnu'l-Esîr, Izzuddîn Ali b. Ebi'l-Kerem (v.630/1233), ***el-Kâmil fi't-Târîh***, nşr. Ebu'l-Fidâ A. Kâdî-Yusuf ed-Dekkâk, Beyrut, 1407/1987, c. I-XI.
-İbnu'l-Fakîh el-Hemezânî, Ebu Abdillah Ahmed b. Muhammed (v.3./10. y.y.) ***Kitâbu'l-Buldân***, nşr. Yusuf el-Hâdî, Beyrut, 1416/1996.
-İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (v.808/1405), ***el-Mukaddime***, Beyrut, 1984.
-İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ali (v.367/977), ***Sûratu'l-Arz***, Berlin, 1938.
-İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (v.300/912 civarı), ***el-Mesâlik ve'l-Memâlik***, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat, trs.
-İbn Ruste, Ebu Ali Ahmed b. Ömer (v.300/912 civarı), ***el-E'lâku'n-Nefîse***, Beyrut, 1408/1988.
-İbn Saîd el-Mağribî, Ali b. Musa (v.664/1266), ***el-Coğrafya***, www.alwaraq.com
-İbnu'l-Verdî, Ebu Hafs Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer (v.749/1349) ***Harîdetu'l-Acâib ve Ferîdetu'l-Ğarâib***, www.alwaraq.com
-El-İdrisî, Ebu Abdillah Muhammed b. Muhammed (v.560/1166), ***Nüzhetu'l-Müştâk fî İhtiyâri'l-Âfâk***, Beyrut, 1409/1989.
-El-İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed (v.346/957), ***Meâliku'l-Memâlik***, Leiden, 1927.
-El-Kazvînî, Zekeriya b. Muhammed (v.682/1283), ***Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'Ibâd***, Dâru Sâdır, Beyrut, trs.
-Kehhâle, Ömer Rıza, ***Mu'cemu Kabâili'l-Arab***, Beyrut, 1402/1982, c. I-V.
-Kindermann, H., **"Rebîa ve Mudar"**, *İA*, IX, 653-656, İstanbul, 1964.
-Kudâme b. Ca'fer, Ebu'l-Ferec (v.320/932), ***Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve San'ati'l-Kitâbe***, (İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik'i içerisinde), Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat, trs.
-El-Makdisî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed (v.380/990), ***Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm***, nşr. M. Mahzûm, Beyrut, 1408/1987.
-El-Makdisî, Mutahhar b. Tahir (v.355/965), ***el-Bed' ve't-Târîh***, Paris, 1899, c. I-VI.
-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Huseyn (v.346/957) ***et-Tenbîh ve'-İşrâf***, Leiden, 1893.
- " ", ***Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher***, nşr. M. M. Abdülhamîd, Beyrut, 1408/1988, c. I-IV.
-Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb (v.733/1333) ***Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb***, www.alwaraq.com
-El-Ömerî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya (v.749/1349), ***Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr***, nşr. D. Krawulsky, Beyrut, 1986.
-Schleifer, J., **"Bekir"**, *İA*, II, 454-458, İstanbul, 1961.
-Sibt İbnu'l-Cevzî, Şemsuddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu (v.654/1256), ***Mirâtu'z-Zamân fî Târihi'l-A'yân***, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1405/1985.
-Şeşen, Ramazan, **"Cezîre"**, *DİA*, VII, 509-511, İstanbul, 1993.
-Et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v.310/923) ***Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk***, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1380-1387/1960-1967, c. I-X.
-Et-Tîfâşî, Şerafuddîn (v.651/1253) ***Surûru'n-Nufûs bi Medâriki'l-Havâssı'l-Hamse***, www.alwaraq.com

-Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebu Abdillah (v.626/1229) ***Mu'cemu'l-Buldân***, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trs., c. I-V.
-Yörükhan, Yusuf Ziya, ***Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler***, hzr. Mehmet Şeker vdğr., İstanbul, 2004.